

TRADICE PRAŽSKÉHO LINGVISTICKÉHO KROUŽKU V ITÁLII

SYLVIE RICHTEROVÁ

Jsem v pokušení zahájit dvěma provokativními tvrzeními:

Za prvé, že v Itálii je česká literární věda a zejména pražská lingvistická, strukturalistická a estetická škola mnohem známější nežli italská literární věda, estetika, sémiotika a lingvistika v Čechách. A že je díky tomu Itálie ve výhodě.

Za druhé, že v Itálii je – paradoxně – také práce a tradice Pražského lingvistického kroužku, estetika Mukařovského – o Jakobsonově díle nemluvě – známější nežli v Praze.

Uvědomuji si ovšem, že druhé tvrzení je vcelku neobhajitelné, vezme-li v úvahu množství prací tematicky či metodologicky spjatých s tzv. *pražskou školou* a kvalitu současné versologie či lingvistiky (jména jako Miroslav Červenka či Petr Sgall není třeba připomínat). A přece se tato paradoxní provokace zdá i nad obrovským množstvím materiálu oprávněná. Čím to? V kontextu italských humanitních věd je pražská škola živým pojmem. Patří k němu myšlenky, impulsy, vlivy a osobnosti, které se v Praze ve dvacátých a třicátých letech setkaly, stejně jako kvalitativní skok, který jejich setkání přineslo pro fonologii, lingvistiku, literární vědu, estetiku i to, čemu říkáme filozofie umění či filozofie estetiky, tedy pro reflexi o gnoseologických i ontologických základech věd označovaných tradičně jako humanitní. Namísto termínu *recepce* pražské tradice by v italském kontextu bylo vhodnější užít slova *metabolizace*: pražská škola je součástí kulturní tkáně 20. století, a to nejenom jako významná kapitola nedávného vývoje, nýbrž i jako tvůrčím způsobem asimilovaná a stále nějak přítomná součást procesu poznání.

Bibliografie prací, které by bylo lze uvést na důkaz, je obrovská a vlastně bezbřehá, protože je těžké najít v současné italské lingvistice a literární vědě práci, které se nějakým způsobem pražská škola nedotkla. Už úzce odborná, o Pražském lingvistickém kroužku a jeho tradici přímo pojednávající literatura, je velmi rozsáhlá; omezím se tedy na odkazy k nejdůležitějším bibliografickým pramenům anebo na práce, které se v optice daného tématu po letech znovu samy nabízejí. Cílem tohoto příspěvku je především doplnit alespoň v nejdůležitějších bodech povážlivě mezerovitou a neúplnou informaci o mezinárodní recepci pražské školy a o vývoji lingvistických a estetických teorií, které na ni navazovaly, z ní čerpaly anebo s ní sdílely teoretické premisy.

Zkoumání tradice Pražského lingvistického kroužku v Itálii dnes znovu potvrzuje, že strukturalistické či sémiotické pojetí funkcionalismu jako teleologické metody v lingvistice, fonologii, estetice a dalších oborech dokázalo v době svého vzniku přesně to, čemu prastará metafora říká *vnést světlo*. Potenciál jeho vědeckých, metodologických i filozofických – ontologických – možností je obrovský, jeho přímé vyzařování trvalo několik desetiletí a účelem tohoto příspěvku je také připomenout, že tento potenciál dosud nebyl v plné míře aktivován.

I

Nejprve několik zběžných údajů, které dokazují dosti výmluvně, nakolik byla italská odborná veřejnost receptivní a pozorná vůči podnětům a hodnotám pražské školy a jak je asimilovala: pro zajímavost hned uveďme, že výbor z Mukařovského studií z estetiky,¹ který vyšel v jedné z nejdůležitějších literárněvědných řad italských nakladatelství, v Einaudiho *Paperbacks*, byl v sedmdesátých a osmdesátých letech pravidelně zařazován do bibliografií odborné literatury předepsané ke zkouškám u celé řady studijních oborů humanisticky zaměřených univerzitních fakult: od glotologie, filozofie jazyka, literární teorie, přes etnografii a literární kritiku po francouzskou literaturu (vedle prací R. Barthesa či R. Jakobsona jako jeden z volitelných průpravných teoretických textů). Na seznamu odborné četby katedry estetiky na římské univerzitě La Sapienza, kterou vede E. Garroni, figuruje *Il significato dell'estetica* stále a pozdně objevená předstrukturalistická práce *O motorickém dění v poezii*, vydaná poprvé v Praze roku 1985, vyšla už v roce 1987 italsky se zsvěcenou předmluvou P. Montaniho.²

Ještě dva příklady: v osmdesátých letech publikované encyklopedické dílo *Italská literatura*³ obsahuje jeden svazek plně věnovaný literárním teoriím a školám 20. století (sv. IV, *Interpretace*): polovina autorů jednotlivých kapitol⁴ cituje vědce, kteří byli členy Pražského lingvistického krouž-

¹ J. Mukařovský: *Il significato dell'estetica*, Torino 1973.

² J. Mukařovský: *Il processo motorio in poesia*, Palermo 1987.

³ *Letteratura italiana... IV (Interpretazione)*, Torino 1985 (řídí A. Asor Rosa).

⁴ C. Segre: *Testo letterario, interpretazione, storica*, s. 21-243; P. De Meijer: *La questione dei generi*, s. 245-281; E. Garroni: *Estetica e critica letteraria*, s. 415-449; I. Baldelli – U. Vignuzzi: *Filologia, linguistica, stilistica*, s. 451-493; F. Orlando: *Letteratura e psicanalisi*, s. 549-582; A. Abruzzese: *Sociologia della letteratura*, s. 589-643. Vypracování kapitoly o literární teorii a kritice B. Croceho bylo přímo svěřeno autorovi, který k historickému jádru PLK patřil, R. Wellekovi, což zřetelně dokumentuje široce otevřený a záměrně nadnárodní přístup k dějinám národní literatury, která nikdy neměla nedostatek domácích interpretů.

ku anebo patří k tradici českého strukturalismu: nejhojněji a v nejrůznějších souvislostech je ovšem uváděn R. Jakobson, nechybí V. Mathesius, F. Vodička, J. Mukařovský, P. Bogatyrev, L. Matějka, V. Erlich, F. Daneš, L. Doležel, J. Levý. Další dílo, po kterém musí nevyhnutelně sáhnout každý student literárních věd, *Teorie a praxe versologie*⁵ C. Di Girolama, se opírá mimo jiné o Trubeckého, Mukařovského, Jakobsona (klasickým textem je jeho studie *O českém verši*⁶) a cituje zcela samozřejmě jeden z hlavních pramenů moderní versologie, takzvané *Teze* Pražského lingvistického kroužku.

Přejdeme tedy též k pramenům a k nejdůležitějším etapám recepce pražské školy. Kolektivní práce členů Pražského lingvistického kroužku známá pod názvem "Teze z roku 1929", napsaná a zveřejněná ve francouzštině jako *Mélanges linguistiques dédiés au premier Congrès des philologues slaves*,⁷ vyšla poprvé italsky v celém znění roku 1966.⁸ E. Garroni, dnes jeden z nejvýznamnějších představitelů italské filozofické estetiky, v předmluvě správně uvádí, že stále aktuální a svého druhu legendární text *Tezí* je v původním vydání vlastně nedostupný. Přitom Garroniho a Pautassovo vydání není první, už o rok dříve uveřejnil časopis *Rendiconti* překlad vybraných pasáží⁹ – oni však předkládají text kompletní a překlad terminologicky uvážený, poučený vývojem, kterým vědecká literatura od vzniku textu prošla.¹⁰ Garroni si uvědomil i úskalí, která pro překladatele může znamenat francouzština nefrancouzských autorů, o němž dobře ví každý, kdo porovnával francouzské znění Mukařovského studií s jeho vlastními překlady do češtiny.¹¹ (Mukařovský sám kdysi poznamenal, že největším překladatelským oříškem pro něho byly právě vlastní texty, napsané původně ve francouzštině.) Garroniho úvodní esej by si dodnes zasloužil vydání v Praze; je jedním z nejpromyšlenějších pokusů zařadit pražskou školu do dějin lingvistiky, estetiky a sémiotiky a jeho analýza jednotlivých

⁵ C. Di Girolamo: *Teoria e prassi della versificazione*, Bologna 1976.

⁶ R. Jakobson: *O českém stiche*, pův. Berlín 1923.

⁷ In *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, Praha 1929.

⁸ *Il Circolo linguistico di Praga (Le tesi del '29)*, předmluva E. Garroni (*Introduzione*, s. 7-35), překlad S. Pautasso, Firenze 1966.

⁹ *Tesi, Rendiconti* 1965, č. 11-12 (úvodní poznámka L. Rosiello).

¹⁰ Tento překlad *Tezí* byl podruhé vydán a vzápětí rozebrán roku 1979 (*Thèses présentées au Premier Congrès des Philologues Slaves, 1929*, Napoli 1979).

¹¹ Pro srovnání připomeňme, že v Praze došlo k českému vydání *Tezí* až v roce 1970 (*U základů pražské lingvistické školy*, Praha 1970).

vědeckých kategorií a termínů vychází nejen z teoretického, ale i z pečlivě filologicky pojednaného textu.

Garroni ani publikum, ke kterému se italské vydání *Tezí* obrací, nebyli naštěstí odkázáni na podněty, které koncem šedesátých let začaly konečně z Prahy po dlouhé odmlce znovu přicházet. Garroni je čtenářem Travaux, dobře zná antologii ruského formalismu V. Erlichy,¹² čerpá z antologie P. L. Garvina,¹³ cituje jmenovitě V. Mathesia, N. Trubeckého, S. Karcevského, B. Havránka, R. Jakobsona a J. Mukařovského, práci v Itálii působícího G. C. Lepschyho;¹⁴ podrobně konfrontuje teze pražské školy s de Saussurovým *Cours de linguistique générale*, s dílem de Saussurových žáků, zejména Ch. Ballyho, s lingvistickým systémem Martinetovým a s dílem Meilletovým. Rýsuje tak vývoj lingvistiky od Baudouina de Courtenay¹⁵ po práce lingvisty ("sociolingvisty") T. De Maura, A. Pagliara, G. Della Volpe, L. Rosiella. Garroni se soustřeďuje především na pražské pojetí *funkce*, teoreticky rozlišuje pojmy *funkce* a *užití (uso)* a dokazuje, že v otázce *synchronie* a *diachronie* nejsou pozice Saussurovy tolik vzdálené pojetí pražské školy, jak by se mohlo zdát na základě interpretací žáků ženevského badatele. Garroni navíc zasvěceně zdůrazňuje domácí kořeny filozofické estetiky pražské školy a ví o jejím herbartovském vkladu; nejvíc ho ovšem zajímá možnost studovat jednotlivé *funkce* jazyka jako *langue* ve smyslu saussurovském. Hodnotí *Teze* jako velmi aktuální a doceňuje i to, že jsou koncipovány jako program, jako "skutečný manifest" otevírající cestu právě v šedesátých letech se rozvíjející sémiotice, a upozorňuje i na to, že *Teze* znamenají kvalitativní skok ve fonologii, lingvistice a estetice. Největší pozornosti se v Itálii počátku zaslouženě dostalo kapitole o poetické funkci, jejímiž autory byli R. Jakobson a J. Mukařovský; Garroni však upozorňuje na to, že kapitoly věnované studiu slovanských jazyků, literatur a folklóru mají obecnější dosah.

Období přímé recepcce pražské školy na italské půdě zahajuje tedy Garroni v šedesátých letech; jeho vrcholem jsou léta sedmdesátá, kdy se strukturalismus a sémiologie zdají být v humanitních vědách metodologií *par excellence*. Zaměřují se na ně tradiční akademické časopisy jako *Lingua*

¹² V. Erlich: *Russian Formalism*, L'Aja 1955. Viz též: E. Garroni: Jakobson e la scuola di Praga (Problemi del linguaggio poetico), *Ulisse* 1968, č. 63, s. 165-172.

¹³ P. L. Garvin: *A Prague School Reader on Aesthetics (Literary Structure and Style)*, Georgetown University 1964; *Style in Language*, New York-London 1960.

¹⁴ G. C. Lepschy: *Aspetti teorici di alcune correnti della glottologia contemporanea*, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 1961, č. 3-4.

¹⁵ Viz též M. Leroy: *Les grands courants de la linguistique moderne*, Bruxelles-Paris 1963.

e stile, Versus, Problemi di Ulisse, Nuova Corrente i nová, už na strukturálním teoretickém názoru založená revue Strumenti critici, kterou řídí C. Segre. Mezi jejími přispěvateli jsou kromě už citovaných osobností Umberto Eco, Stefano Agosti, Maria Contiová, Silvio D'Arco Avalle, Dante Isella, Luciano Anceschi a samozřejmě Roland Barthes, Gérard Genette, Jean Starobinski, Tzvetan Todorov, Julia Kristevová a také představitelé sovětské sémiologie, od Michaila Bachtina po Jurije Lotmana či Vladimíra Proppa; Segre otiskuje také studii Jiřího Levého o genezi básnického díla a Mukařovského analýzu Nezvalovy surrealistické básně *Absolutní hrobař*.¹⁶ *Lingua e stile* přináší v roce 1970 z Prahy došlý a českým anonymem přeložený článek Felixe Vodičky pod názvem *La storia della risonanza delle opere letterarie*,¹⁷ který pokládá za předchůdce pozdějších koncepcí H. R. Jauße, H. Weinricha a L. Anceschiho. Velkorysým pokusem časopisu Versus o zmapování sémiotiky je rozsáhlá bibliografie evropských, amerických a sovětských prací, v němž české a slovenské tituly zabírají mimořádných třicet stran.¹⁸

Jak je zřejmé i z tohoto letmého přehledu, v okamžiku, kdy se objevují dva výběry ze studií J. Mukařovského v překladu S. Corduase, odborné publikum, již dobře obeznámené s pozdějším vývojem strukturalistických a sémiotických studií – tedy s francouzským strukturalismem, sovětskou školou a konstantskou školou H. R. Jauße a W. Isera –, tento "chybějící článek" ve vývoji estetických a literárních studií zvědavě očekává. Tak roku 1971 vychází *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty* a roku 1973 obsáhlý výbor z první významné publikace strukturalistických prací zveřejněných v Praze od konce čtyřicátých let, ze *Studií z estetiky*, uspořádaných K. Chvatíkem roku 1966.¹⁹ Mukařovský se stal v Itálii klasikem

¹⁶ J. Levý: *Genesi e ricezione dell'opera d'arte, Strumenti critici* 1971, s. 398-423; J. Mukařovský: *Analisi semantica di un'opera poetica (Il beccchino assoluto di V. Nezval), Strumenti critici* 1981, s. 253-278 (poznámka S. Richterová, s. 279-281).

¹⁷ F. Vodička: *La storia della risonanza delle opere letterarie, Lingua e stile* 1970, s. 357-509. Jde o Vodičkův článek z roku 1941, který už Garvin v roce 1964 zařadil do své antologie.

¹⁸ *Versus* (sešity sémiotických studií řízené U. Ecem) 1974, č. 8-9, s. 41-70. Bibliografie není prosta chyb a byla pravděpodobně pořízena v nelehkých podmínkách československé normalizace, autor či autoři nejsou uvedeni.

¹⁹ J. Mukařovský: *La funzione, la norma e il valore estetico come fatti sociali*, Torino 1971; rozšířené vydání *Il Significato dell'estetica*, Torino 1973. Ke škodě tomuto bohatému výboru ze *Studií z estetiky* (Praha 1971) je skutečnost, že ve svazku chybí jakýkoliv údaj o době vzniku esejů; jedině vrocení, *copyright* J. Mukařovského z roku 1966, je matoucí a nic neříká o tom, že studie jsou z let dvacátých až čtyřicátých. Ironií osudu se tak stalo, že méně informovaní recenzenti mohli mít autora za eklektika právě tam, kde o celá desetiletí předešel například některé francouzské autory z konce padesátých a z šedesátých let anebo kde byl

moderní estetiky právě díky tomuto výboru. Na Boloňské univerzitě (konkrétně na katedře estetiky Renata Barilliho) se staly *Studie z estetiky* předmětem diskusí, které podnítily Alfreda de Paz k historickému a kritickému zhodnocení přínosu Mukařovského strukturální estetiky pro sociologii a sémiologii umění.²⁰ K tématu pražské školy se vrací také Sergio Corduas,²¹ editor italského vydání *Motorického dění v poezii*; Pietro Montani představuje v obsáhlém eseji o moderní teorii umění poezie (ve svazku *Il debito del linguaggio*) Mukařovského dílo jako jedno z nejpřínosnějších a věnuje pozornost zejména rozlišení *záměrnosti* a *nezáměrnosti* v umění a pojetí *díla jako věci, předmětu a znaku*; Montani si všimá také jisté analogie mezi estetikou pražského vědce a některými pojmy Heideggerovými.²²

Pražský lingvistický kroužek je nejen úzce odborným pojmem, ale i příkladem – ne-li vzorem – neobyčejně šťastného a plodného způsobu kolektivní vědecké práce: mnohostrannost odborných zájmů a specializací (v dnešním slovníku *interdisciplinarita*), úzká a živá mezinárodní spolupráce s dalšími středisky vědeckého výzkumu (od Ženevy, Moskvy a Petrohradu po La Haye, Amsterdam či Kodaň, o Vídni nemluvě), nezprostředkované poznávání současné evropské lingvistiky, filozofie i přírodních věd, návštěvy a přednášky vědců formátu E. Cassirera, R. Carnapa, A. Einsteina, E. Husserla, dobrá informovanost o nejpřevratnějších vědeckých objevech, zejména o kvantové fyzice, učinily z Prahy dvacátých a třicátých let jedinečnou křižovatku proudů moderního vědění. S odstupem doby, rovnající se zhruba délce aktivního života dnešního člověka, zdá se to až úžasné: sešli se tu praví lidé v pravý okamžik na pravém místě.

Internacionální charakter, který byl specifickým rysem Pražského lingvistického kroužku, se ve druhé polovině století stal běžnou samozřejmostí, všechny vědecké obory, jimž se Pražský lingvistický kroužek věnoval, doznaly obrovského rozvoje; jenže právě v Praze narazil tento proces na překážky druhu mocenského i praktického, a tím došlo k situacím často velmi zvláštním. Tak za prvé nebylo průběžně zpřístupňováno dílo nejznámějšího a nejaktivnějšího člena Pražského lingvistického kroužku R. Jakobsona – zatímco jeho bohemistické práce jsou dnes v Itálii obecně známé a citované a významem i doceněním daleko přesahují obor slovanských studií. Je

nepřiznaným pramenem některých prací sovětských.

²⁰ A. de Paz: *Semiologia e sociologia nell' estetica di Mukařovský*, *Lingua e stile* 1975, s. 531-570.

²¹ S. Corduas: *Appunti preliminari per un'interpretazione dello strutturalismo praghese*, *Lingua e stile* 1976, s. 313-323.

²² P. Montani: *Il debito del linguaggio*, Venezia 1985 (viz zejména kapitola *Autoreflessività del segno estetico*, s. 15-66).

podivuhodným paradoxem, že například *Dopis Romana Jakobsona J. Voskovecovi a J. Werichovi o noetice a sémantice švandy* musíme v Praze hledat v publikaci *10 let Osvobozeného divadla* z roku 1937, zatímco italský překlad stejně jako třeba práce *Stroka Machi o zove gorlicy*²³ nebo studie o gramatické struktuře veršů Janka Krále najdeme spolu se slavnými studii o Baudelairových *Kočkách*, Puškinově symbolologii sochy, Dantově sonetu *Se vedi li occhi miei*, Pessoaových oxymórech a s dalšími dnes už klasickými vzory literárněanalytické práce v téže populární Einaudiho řadě paperbacků, v níž vyšel i Mukařovský,²⁴ a další Jakobsonovy bohemistické studie jsou zařazeny do svazku prací ze starších slovanských literatur vydaného v roce 1975.²⁵ Pro větší úplnost je třeba zmínit i dvě publikace čistě akademického rázu: svazek vývojových přehledů a vybraných ukázek *Sémiotika ve slovanských zemích*, který uspořádal C. Prevignano,²⁶ a ambiciózní práci S. Raynaudové o *Pražském lingvistickém kroužku*, jež je zároveň pokusem o podrobnou historii, filozofický výklad práce Kroužku a jeho pokračovatelů a souhrnnou (nikoli ovšem úplnou) bibliografii.²⁷

Roku 1958 přednesl Umberto Eco na XII. mezinárodním filozofickém kongresu příspěvek nazvaný *Il problema dell'opera aperta*,²⁸ který se v rozšířeném znění a pod titulem *Otevřené dílo* stal podobně jako *Nultý stupeň rukopisu* Rolanda Barthesa jedním z nejznámějších a nejpobulárnějších titulů živelně se šířícího strukturalismu. Díky Ecově obrovské schopnosti recipovat, organizovat a třídít vědecký materiál, vznikla řada jeho základních sémiotických studií,²⁹ kde v obsáhlých bibliografiích nechybí jméno J. Mukařovského (včetně *Kapitol z české poetiky* na základě německého vydání), z mladších Eco uvádí Lubomíra Doležela, a samozřejmě *Teze* z roku 1929. Tématu jazykových funkcí věnuje Eco velkou pozornost, vychá-

²³ R. Jakobson: *Stroka Machi o zove gorlicy*, *International Journal of Linguistics and poetics* 1960, č. 3. Výbor z Jakobsonových studií z poetiky byl ve skutečnosti již koncem šedesátých let připraven k českému vydání, ale namísto v Praze musel vyjít péčí Michiganské univerzity: R. Jakobson: *Studies in Verbal Art*, Ann Arbor 1971; v Čechách poprvé R. Jakobson: *Poetická funkce*, Praha 1995.

²⁴ R. Jakobson: *Poesia e poetica*, Torino 1985.

²⁵ R. Jakobson: *Premesse di storia letteraria slava*, Milano 1975.

²⁶ C. Prevignano: ed. *La semiotica nei paesi slavi*, Milano 1979 (obsahuje – J. Křesálková: *Per una storia delle idee strutturali e semiotiche in Cecoslovacchia*, s. 487-493).

²⁷ S. Raynaudová: *Il Circolo linguistico di Praga (1926-1939)*, Milano 1990.

²⁸ U. Eco: *Opera aperta*, Milano 1962.

²⁹ Je třeba uvést alespoň *La struttura assente*, Milano 1968; *Le forme del contenuto*, Milano 1971; *Trattato di semiotica generale*, Milano 1975; *Il Segno*, Milano 1973.

zeje přímo z Jakobsona; velkým učitelem v oboru lingvistiky je pro něho Američan Charles Sanders Peirce. Kořeny Ecovy erudice jsou ovšem klasické a filologické: jeho první velkou prací je pojednání o estetice Tomáše Akvinského,³⁰ věnoval se středověké transcendentální estetice, studoval mystickou estetiku světla, alegorii a symbol ve středověké metafyzice, neoplatónský hermetismus a další. Ecova historická rekonstrukce sémiotiky začíná u řeckých stoiků a vede přes nikdy nedořešený spor mezi realismem a nominalismem k moderní fyzice, k analogiím mezi Maxwellovým "běsem" v procesu entropie a zákony komunikace, k teoretickým hypotézám i ke konkrétním analýzám *rajských* dokonalých jazyků včetně Komenského *panglosie*³¹ atd. Teorii *otevřeného díla* rozpracoval v době, kdy se věnoval poetice Joyceových textů;³² z našeho hlediska je pozoruhodné, že je srovnatelná s Mukařovského rozlišením *záměrnosti* a *nezáměrnosti* v umění: čím větší *otevřenost*, tím větší stupeň *nezáměrnosti* v díle (krajním případem je mu náhodný nebo v přírodě zrozený útvar, jehož vnímání přesunuje veškerý úkol realizace díla na vnímatele). V průběhu let dospěl Eco v pojednání *Lector in fabula*³³ k vypracování teorie téměř protikladné: vidí autora jako strůjce šachové partie hrané s divákem, jehož myšlenkové a citové pochody je třeba připravovat, vést, vystavovat překvapení, uspokojovat a podobně. (Konkrétním příkladem takového pojetí jsou Ecovy vlastní romány.)

Nejen pro Eca, ale pro italskou tradici obecně je důkladná znalost klasických autorů, filologická přesnost a zběhlost v historických poetikách typická, a chceme-li hovořit o specifickém charakteru italské literární vědy a lingvistiky, je třeba jej spatřovat právě zde. Je to přístup, z něhož většinou netryskají oslnivé krátkodobé vědecké módy (které ostatně mohou sehrát i pozitivní roli jako etapy široce zpřístupňující jistou kulturní zkušenost), nýbrž fundovaná, informovaná a pečlivou bibliografickou a srovnávací prací provázená díla.³⁴

³⁰ U. Eco: *Il problema estetico in Tommaso d'Aquino*, Milano 1958; dnes viz také *Arte e bellezza nell'estetica medievale*, Milano 1987.

³¹ U. Eco: *La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea*, Bari 1993.

³² U. Eco: *Le poetiche di Joyce*, Milano 1962.

³³ U. Eco: *Lector in fabula*, Milano 1979.

³⁴ Viz např. C. Segre: *Le strutture e il tempo a Avviamento all'analisi del testo letterario*, Torino 1974 a 1985 (cituje obšírně L. Doležela a další). Italsky L. Doležel: *Poetica occidentale*, Torino 1990. Bibliografie knižních i časopiseckých prací týkajících se Československa v Itálii v letech 1918-1978 se nachází v publikaci A. Wildové-Tosi: *Bibliografia degli studi italiani sulla Cecoslovacchia*, Roma 1980.

K nejvýznamnějším italským literárním vědcům, kteří se hlásí k pramenům pražské školy, je Cesare Segre. Pro srovnání italské a české literárněvědné tradice je klíčová práce S. D'Arco Avalor *La critica delle strutture formali in Italia* (Kritika formálních struktur v Itálii).³⁵ jde o kritický historický rozbor dlouholetého, od prvních desetiletí století do čtyřicátých let probíhajícího vědeckého sporu mezi italským "neohumanistou" a "formalistou" G. De Robertisem a filozofem B. Crocem a jejich žáky. Na osnově polemiky o psychologickém a formálním přístupu k literárnímu dílu sleduje Avalor cestu evropské poetiky a estetiky k pojetí studia uměleckého díla jako specifického předmětu: od Mallarmého poznámky, že "verše se neskládají z myšlenek, nýbrž ze slov", přes dílo L. Spitzera, "intelektuální a antiromantickou" Novou kritiku navazující na T. S. Eliota, W. Empsona, ruské formalisty, Jakobsona a ovšem *Teze* Pražského lingvistického kroužku z roku 1929 po literárního kritika G. Continiho a soudobou italskou literárněvědnou produkci. Je pozoruhodné, jak některé De Robertisovy formulace (které Croce odmítá jako výraz dekadence) se téměř kryjí se základními postuláty ruských formalistů či jejich pražských pokračovatelů; De Robertis požaduje *specifický přístup* k literárnímu dílu, například v analýze metriky Petrarkovy písně³⁶ objevuje specifiku verše a na výtky vůči formální metodě odpovídá, že přece "nejde jenom o odkrytí metriky, nýbrž o inspiraci, která tento postup vytvořila"; hlubší srovnání této De Robertisovy formálně podchycené *inspirace* by možná dovolilo najít analogii s Mukařovského *sémantickým gestem*. Mukařovského kategorie zvukové skladby a Jakobsonovy *fonetické osnovy* mají dnes v Itálii volné pokračování například v díle G. L. Beccarii.³⁷

II

Převratná šedesátá léta s vlnou studentských bouří a následná takzvaná "masifikace" západních univerzit přispěla k mimořádné popularizaci strukturalismu, jeho metoda nevylučovala tradici estetiky Lukácsovy ani vědeckou a filozofickou návaznost na frankfurtskou školu, kterou představovali M. Horkheimer, T. W. Adorno, H. Marcuse a E. Fromm. Do tohoto kontextu

³⁵ S. D'Arco Avalor: *La critica delle strutture formali in Italia*, *Strumenti critici* 1967, č. 4, s. 337-376.

³⁶ G. De Robertis: *Per una canzone petrarchesca*, 1946; *Primi studi manzoniani e altre cose*, Firenze 1949.

³⁷ Viz např. G. L. Beccaria: *L'anatomia del significante. Figure del ritmo e della sintassi. Dante. Pascoli, D'Annunzio*, Torino 1975.

vstupuje koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let i podnětná práce Roberta Kalivody, jednoho z nejosobitějších představitelů tzv. druhé generace pražských strukturalistů, původním vyznáním surrealisty, vzděláním historika a filozofa. Kalivoda poukázal na styčné body mezi marxismem, psychoanalýzou a strukturalismem a pokusil se o teoretickou bázi laické, nikoli však materialistickým dogmatem omezené kultury.

Jako příklad podobné tendence v Itálii mohou citovat kolektivní práci o folklóru a antropologii,³⁸ shrnující studie napsané a publikované v různých odborných časopisech ve druhé půli šedesátých let. Seznam citovaných autorů může vzbudit úsměv a údiv: vedle Marxe, Gramsciho, Lukáče, Hobsbauma, Durkheima tu stojí B. Constant, Croce, Bergson, Freud, Eliade, Cassirer, Ricoeur, Barthes, ale i "Che" Guevara, Mao Tse-Dun (transkripce podle uvedeného pramene), Lu Hsun a Xia Xiang. Třebaže jsou poslední dvě čínská jména jinak neznámá a citáty z "Che" Guevary či Maa bychom dnes v odborných publikacích marně hledali, sborník nese svědčí o ideologické prostotě ani o vědecké nedostatečnosti většiny autorů otištěných studií, nýbrž o tom, že zorný úhel jednoho kulturního východiska byl narahrazen pohledem rozevřeným do 360 stupňů. Sborník je však dokladem například zevrubné znalosti autorů ruských a sovětských: jako klasikové jsou případně citováni R. Jakobson, P. Bogatyrev či V. Propp, též průkopnický svazek V. Erlicha *Ruský formalismus*; nechybějí ani informace o škole v Tartu, ani o výzkumech C. Lévi-Strausse. Jedním z autorů je antropolog Giulio Angioni, který v roce 1970 publikoval obsáhlou stať o Pražském lingvistickém kroužku a funkcionalistickém přístupu ke studiu folklóru.³⁹ Angioni vychází z *Tezí Pražského lingvistického kroužku* z roku 1929, z Jakobsona a Mukařovského a zvláště upozorňuje na práce tenkrát ještě nepřiliš známého Bogatyreva:⁴⁰ jsou to informace v tehdejšímu kontextu italské etnografie nové a podnětné, a dnes už patřící k obecnému kulturnímu gruntu. Z hlediska recepce vědeckého přínosu Pražského lingvistického kroužku by se mohly sice jevit jako opožděné, ale není tomu tak: s konečnou platností a v adekvátní šíři se dílo vzniklé na půdě Pražského lingvistického kroužku zapisuje do evropského kontextu právě v letech

³⁸ *Folklore e antropologia (Tra storicismo e marxismo)*, usp. A. M. Cirese, Palermo 1974.

³⁹ G. Angioni: Il "Circolo linguistico di Praga" e la considerazione funzionale del folklore, *Annali delle Facoltà di Lettere, Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari* 1970, č. 2, s. 125-137.

⁴⁰ Angioni cituje italské vydání článku P. Bogatyreva a R. Jakobsona *Il folklore come forma di creazione autonoma (Strumenti critici 1967, č. 3)*, francouzské vydání Bogatyreva (*Actes magiques, rites et croyances en Russie subcarpathique*, Paris 1929) a jeho časopisecké studie vydané v Praze a v Bratislavě, jakož i dlouhou řadu Jakobsonových prací o folklóru.

šedesátých a v první polovině let sedmdesátých, kdy v Itálii zdomácňuje také takzvaná "sovětská sémiologie", tedy zejména práce J. M. Lotmana, B. A. Uspenského, M. M. Bachtina či J. M. Meletinského.

Logiku a směřování filozoficky zaměřených estetických a lingvistických studií významně ovlivnil text, který v roce 1957 zveřejnil časopis *Nuova Corrente*, text, který znamená syntézu dosavadních zkušeností strukturalismu a ukazuje obrovské možnosti jeho dalšího vývoje. Je to přednáška, kterou E. Cassirer pronesl 10. února 1945 v Newyorském lingvistickém kroužku při svém posledním veřejném vystoupení, *Strukturalismus v moderní lingvistice*.⁴¹ Cassirer se zde pokusil načrtnout po vzoru moderní fyziky jakousi "sjednocenou teorii" lingvistiky, biologie a psychologie. Srovnává důležitost "nové vědy" lingvistiky, zrodilví se v polovině 19. století, s novou vědou Galilea Galileiho: obě proměnily pohled na fyzický svět. Cassirer připomíná Kanta, který si jako první uvědomil, že lingvistika nemůže jít cestou přírodních věd. Hledání její pevné metodologické základny vedlo k intelektuální revoluci: model mechanické analýzy se ukázal jako nedostatečný, přestala stačit i metoda historická. V okamžiku, kdy Faraday, Maxwell, Planck rozvrátili mechanistické představy o vesmíru a ukázalo se, že hmota je organizovanou energií, začala i psychologie chápat lidské já jako "svazek vjemů" a psychické pochody jako projevy energie a tyto objevy měly velký vliv na zkoumání logiky lidského jazyka. Zde začíná dobrodružství strukturalistické lingvistiky, která se musela vrátit ke svým logickým i epistemologickým premisám. Cassirer ukazuje, že právě de Saussure, Trubeckoj, Jakobson a další členové Pražského lingvistického kroužku dospěli k poznání, že i ve studiu jazyka je třeba rozlišit veličiny čistě *formální* od toho, co je *faktické*. Připomíná přitom teorie Cuvierovy a Goethovy a cituje Emanuela Rádlu, jenž označil Cuviera za prvního myslitele, který uvedl do empirické vědy logiku.

Na Cassirerově myšlení je fascinující *holistický* přístup, který dovoluje zkoumat paralely a souvislosti mezi "organistickým" pojetím biologie a lingvistickým strukturalismem.⁴² Domnívám se, že právě Cassirer ovlivnil Mukařovského pojetí struktury a fungování uměleckého díla jako dynamic-

⁴¹ E. Cassirer: *Structuralism in Modern Linguistics*, poprvé in *Word* 1945, č. 2; italsky *Lo strutturalismo nella linguistica moderna*, *Nuova Corrente* 1967, č. 44, s. 275-299; knižně Napoli 1970. Viz též U. Eco: *Trattato di semiotica generale*, Milano 1975.

⁴² Tuto významnou práci neuvádí v bibliografických odkazech ani O. Sus, který se širším kontextem a filozofickými i vědeckými prameny strukturalismu zabýval snad nejpozorněji, ani kolektivní soubor strukturalistických prací uveřejněných roku 1969 ve *Filozofickém časopise* 1969, č. 1. Nezmiňuje se o ní ani K. Chvatík, který do souvislosti se strukturalismem uvádí Cassirerovu *Filozofii symbolických forem*: viz *Strukturální estetika*, Praha 1994.

kého pohybu energií; nové poznatky o hmotě jako energii jsou pro Mukařovského důkazem nepoužitelnosti kategorie realismu v umění.⁴³

Přes Cassirera, přítomného před válkou v Praze, za války ve Spojených státech a od šedesátých let v ideální knihovně základních filozofických a estetických prací tohoto století, chci dojít k závěru svého pokusu: přiblížit Praze přes Itálii pražskou školu z jiné perspektivy a v jiných souvislostech, než v jakých jsme ji zvyklí vnímat.

Úvod tohoto příspěvku byl provokativní záměrně. Všichni víme, že dlouholetá izolace české literární vědy a mimovědné i mimoestetické faktory občas vedly – proti duchu pražské školy – strukturalistické bádání do ulity exegeze litery Mukařovského textů, vytržených ze souvislostí a zbavených návaznosti. Dnes je samozřejmě zbytečné se nad tím pozastavovat: jde již o něco mnohem podstatnějšího – o novou reflexi filozofických a ontologických premis Pražského lingvistického kroužku i Mukařovského estetiky.

V meziválečném období, kdy Pražský lingvistický kroužek v Praze působil, patřila k celkové kulturní atmosféře i mocná energie moderního umění, blízkost, často přímá spolupráce umělce a vědce; duch doby byl opravdu tvůrčí a účastníci, často cizinci a exulanti, byli plně zaujati vzájemným sdílením. Vědecká práce, která tu probíhala, neměla nic společného s akademismem, ale přece se jejím výsledkům nemohla vyhnout prakticky žádná akademická půda od konce padesátých let. Připomínám tuto mnohostrannost a kosmopolitní charakter Pražského lingvistického kroužku, protože jsem přesvědčena, že dnes – a na tomto místě, v Praze – je třeba obnovit právě tyto jeho nejpodstatnější rysy.

V optice nikoli lineárního, nýbrž mnohorozměrného a také nějakým způsobem cyklického pohybu lidského myšlení i zkušenosti vůbec jsou podle mého soudu vědecké, filozofické a lidské hodnoty Pražského lingvistického kroužku jednou z nejlepších věcí, které česká kultura má. Zhruba řečeno: šedesátá léta byla dobou propojení a vzájemného obohacení národních kultur, sedmdesátá léta dala vzniknout velkým syntézám právě v sémiotice, v lingvistice a v antropologii, osmdesátá léta byla v humanitních vědách časem velkých individualit. Devadesátá léta jsou časem velkých otázek, otázek často položených už v polovině století, nyní však naléhavějších, palčivějších a bezprostřednějších. První a základní z nich je otázka subjektu a objektu ve vědeckém poznání; objev zákona indeterminace v kvantové fyzice a jeho filozofické implikace znamenaly překonání jejich klasického

⁴³ Viz. např. J. Mukařovský: K noetice a poetice surrealismu v malířství (1938), *Studie z estetiky*, Praha 1966, s. 309-311.

rozdělení. Začalo být stále zřejmější, že proces, subjekt i objekt poznání tvoří dynamickou jednotu, a taková ontologická základna se musí nutně projevit právě v humanitních vědách.

Vědecká práce má za úkol vyhledávání, popis a třídění materiálu, s kterým daná doba pracuje; nejabstraktnější cíl vědeckého bádání jsou obecné zákony, kterými se dění ve zkoumané oblasti řídí. Tento pracovní postup se může stát na první pohled značně nezávislý na filozofii, a proto také nedávno uplynulé období pozitivismu, které právě ve vědách vidělo nejpodstatnější složku vědeckého snažení, činilo soustavu věd základem, na kterém teprve filozofie, jako sjednocení lidského poznání, musí být budována.⁴⁴

Tohle je úvodní věta známé Mukařovského studie *Strukturalismus v estetice a ve vědě o literatuře* z roku 1947, kterou dnes můžeme číst jako poslední slovo, shrnutí a testament týkající se jeho pojetí estetiky, ale také jako slovo, které prorocky osvětluje budoucí osudy strukturalistické metody a jasnozřivě varuje před redukcí strukturalismu na metodologii a někdy dokonce na pouhou techniku analýzy toho kterého předmětu studia.

Jestliže pozitivismus povýšil na rovinu absolutní pravdy vědu, marxismus na tutéž rovinu postavil i pavědu. A obecněji vzato: je stále zřejmější, že tak jako moc spěje vlastní logikou k pokusu "vědecky" institucionalizovat svoji "pravdu", tíhne i vědecký výzkum svou logikou k užití moci v zájmu vlastní "pravdy" (známé příklady z nukleární fyziky, genetiky, lékařství atp. zde jistě není třeba uvádět). Debakl ideologií, pocit neadekvátnosti různých církví ani proklamace krize hodnot neopravňují k antifilozofickému postoji ani k filozofickému či hodnotovému agnosticismu: Mukařovského věta vyjadřuje mnohem více rozhodnutí, volbu či dokonce etický postoj nežli matematicky či statisticky prokazatelný fakt, ale právě o volbu, o etický a individuálně odpovědný postoj jde. Bez podobné volby věda ztrácí nejen celkovou orientaci, a tím i možnost uvažovat o hodnotách a smyslu jevů studovaných z perspektivy člověka a jeho bytí, ale postupně i samu hypotézu takové orientace.

Mukařovský se neodvolává na žádnou metafyziku a jeho požadavek neustálého navracení se k ontologickým a noetickým premisám je výrazem *otevřenosti* jeho vědecké práce:

...jednotlivé vědy [se] odštěpily od filozofie teprve průběhem vývoje: od chvíle, kdy se každá z nich stala samostatnou vývojovou řadou, vrací se sice vždy znovu k ontologickým a noetickým předpokladům vytvořeným filozofií, ale vykonává na ně sama neustále zpětný vliv výsledky svého zkoumání a vývojem metod.⁴⁵

⁴⁴ J. Mukařovský: *Kapitoly z české poetiky I*, Praha 1948, s. 13.

⁴⁵ Tamtéž.

Tedy žádná "pozitivní" jistota, dogma ideové ani materiální, pouze konstantní vědomí *antropologického* či *antropického* principu (jehož významu se v šedesátých letech ve svých pracích věnovali zejména R. Kalivoda a O. Sus), vědomí, jež vychází z danosti, že člověk je v procesu poznání subjektem i předmětem, experimentátorem i experimentem. Prakticky se tento Mukařovského postoj – nazvala bych jej hypotézou pozitivního – projevuje opětovným návratem k základní otázce po povaze hmoty, jak na ni upozornil Cassirer. Ale projevuje se také osobním zaujetím či životní praxí v konkrétním dění světa: je všeobecně známo, že Mukařovského antifašistické stanovisko se po válce proměnilo v cosi řádově jiného a že politická angažovanost vědce strhla na nezáviděníhodnou cestu; zdá se nám však také, že odklon od strukturalismu znamená v jeho životním osudu spíše osobní zlom než zradu vlastního díla.

Podle Mukařovského je strukturalismus "vědeckým názorem a souborem pracovních pravidel",⁴⁶ přičemž "neexistuje vůbec vědecký postup, který by nebyl vybudován na filozofických předpokladech; jestliže některé vědecké směry odmítají k těmto předpokladům přihlížet, zamítají tím toliko vědomou kontrolu svých noetických základů".⁴⁷

Tato věta je dodnes aktuální a je zřejmé, že její autor si byl vědom univerzální platnosti objevu strukturálních principů a jejich fungování. Paradoxním důkazem toho jsou případy, kdy byl strukturalismus, zbavený filozofických premis, snižen ke služebným úkonům podřízeným logice ideologie či moci.

Největší rozpaky přitom vzbuzují anonymně působící práce na zadané téma, jaké v sedmdesátých a osmdesátých letech hojně nacházíme v domácích publikacích, v bibliografiích oficiálně pěstované literárněvědné machy anebo v exemplářích strukturální včelí práce podřízené opatrnosti a hodnotovému agnosticismu. Měla by to být kapitola snadno a rychle zapomenutelná, ironií osudu však je, že snad právě jí vděčíme za nikoliv vzácné výroky mladých literárních (snad) vědců typu: "strukturální analýzy jsou pitomost" (pramen ani autora neuvádím). Rozpaky plynou z toho, že nelze posoudit, zda autor takového výroku má, či nemá pravdu, neboť nevíme, *jaké* strukturální analýzy má na mysli. Odradily jej navzájem zaměnitelné texty navzájem zaměnitelných autorů? Byl by to důvod seznámit se se strukturalismem v celé jeho hloubce a dosahu. Nevěřím totiž, že ten, kdo zná původní práce Pražského lingvistického kroužku, jeho filozofické premisy a ontologickou problematiku, by byl s to možností, které odsud plynou, prostě zahodit. Nejde přitom o pohled do minulosti, nýbrž o přítomnost:

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Tamtéž, s. 14

odvrátit se od těchto témat znamená pro českou kulturu také – opět – ignorovat mezinárodní kontext.

Mukařovského otevřená filozofická hypotéza patří k samým základům strukturální estetiky a nese s sebou několik dalších ontologických hypotéz: v pořadí důležitosti je to především hypotéza individua jako nepředvídatelného činitele, neodvozeného a neodvoditelného faktoru pohybu a vývoje struktur, a s ní spojená teorie vypravěče, abstraktního subjektu, subjektu vyjádřeného či implikovaného v díle, kolektivního subjektu a podobně. Polarita: jedinečné individuum – abstraktní subjekt, do něhož se různá individua promítají (do něhož vstupují), udržuje v rámci vědeckého bádání prvek x – neznámou.⁴⁸ Totéž lze říct o Mukařovského pojetí hodnoty, smyslu, eventuálně sémantického gesta: tyto kategorie jsou stále hodné diskusí a užitečnější než pokusy o jednoznačné definice a jejich dnešní srovnávání s kategoriemi a pojmy nějakým způsobem blízkými.

Nejlépe může být strukturalismus objasněn na způsobu, jakým tvoří pojmy a zachází s nimi. Strukturalismus uvědomuje si totiž zásadní vnitřní souvztažnost celé pojmové soustavy té které vědy: každý z pojmů je určován všemi ostatními a sám je navzájem určuje, takže by mohl být jednoznačněji vymezen místem, které v dané pojmové soustavě zaujímá, než výčtem svého obsahu, který je – pokud se s pojmem pracuje – v neustálé proměně. Teprve vzájemná souvztažnost dodává jednotlivým pojmům "smysl" přesahující pouhé obsahové vymezení. Pojem jeví se proto strukturalismu jako energetický prostředek stále obnovovaného zmocňování se skutečnosti, vždy schopný vnitřní přestavby a přizpůsobení.⁴⁹

Přestože termín *struktura* přestal být centrálním pojmem humanitních věd, nelze pochybovat o sémiotickém charakteru lidského života a společnosti: abstraktně vzato, princip dynamické interakce prvků, sil, energií organizovaných za jistým účelem a propojených v různých rovinách a dimenzích, podílejících se na fungování celku, má své analogie nejen v jazyce a v umění, nýbrž v celé organizaci vesmíru. Mukařovský si byl vědom, že strukturalismus se nahlédnutím do chodu inteligentních systémů ocitl nejen ve sféře jistých fenoménů lidského tvoření, nýbrž také u principů bytí. V tom smyslu je další bádání otevřené a zvláště přitažlivé.

⁴⁸ Je vlastně komické, že jméno Mukařovský působí dnes v literární vědě víc jako onen *abstraktní subjekt* než jako odkaz na *psychofyzickou osobu*, která po roce 1948 změnila vědeckou i názorovou identitu. Za pozornost však stojí, že Mukařovský nikdy nezradil svoji estetiku způsobem, před nímž varoval: nikdy nesnížil strukturalismus na služebnou metodu zamítající "vědomou kontrolu svých noetických základů", a vyhovující proto apriorním idejím a ideologiím.

⁴⁹ J. Mukařovský: *Strukturalismus v estetice a ve vědě o literatuře, Kapitoly z české poetiky I*, Praha 1948, s. 14.